

Історія

УДК 93/94.130.2

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.17540747>

Освітньо-виховний процес в навчальних закладах Києва під впливом імперської самодержавної бюрократії (друга половина XIX).

Оксана Попова,

кандидатка філософських наук,
доцентка кафедри соціально-гуманітарних дисциплін,
Національний університет фізичного виховання і спорту України
Київ, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-0457-4883>

Наталія Соколова,

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри соціально-гуманітарних дисциплін,
Національний університет фізичного виховання і спорту України
Київ, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-5393-8567>

Прийнято: 21.10.2025 | Опубліковано: 31.10.2025

***Анотація.** Розкриваються основні тенденції та принципи управління та впливу на навчально-виховний процес у середніх навчальних закладах м. Києва у другій половині XIX століття з боку російської самодержавної бюрократії, а саме: надмірна деталізація втручання в освітній процес, поєднання декларування права на свободу та особистий вибір у сфері освіти з установками слухняності та підкорення рішенням уряду, ідейна та*

світоглядна спрямованість на формування слухняного громадянина самодержавної імперії. Підкреслюється важливість виявлення механізмів імперського самодержавного впливу на формування молодого покоління України у зазначений період, розуміння прийомів управління в імперії, необхідне сьогодні для сучасної постмодерної української освіти, щоб уникати тих помилок, які можуть привести до авторитаризації соціальних інститутів, слабкості громадянського суспільства, обмеження прав та свободи особистості.

Ключові слова: *бюрократичне адміністрування, освітньо-виховний процес, імперські настанови, обмеження самоуправління в освітньому процесі.*

The educational process in Kyiv's educational institutions under the influence of the imperial autocratic bureaucracy (second half of the 19th century)

Oksana Popova,

Candidate of Philosophical Sciences, Associate
Professor of the Department of Social and Humanitarian Disciplines,
National University of Physical Education and Sport of Ukraine
Kyiv, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-0457-4883>

Natalia Sokolova,

Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor of the Department of Social and Humanitarian Disciplines,
National University of Physical Education and Sport of Ukraine
Kyiv, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-5393-8567>

The aim of the article is to reveal the main trends and principles of management and influence on the educational process in secondary schools of Kyiv in the second half of the 19th century by the Russian autocratic bureaucracy, and to examine the mechanisms of state administration of the educational process in the effort to shape obedient citizens of the empire.

Methods and methodology. To explore the topic of the article, the authors used the method of review and analysis of archival materials, the descriptive method, and the method of critical analysis.

Results. The negative traits of the autocratic imperial educational bureaucracy are revealed, namely: excessive detailing of intervention in the educational process, the combination of declaring the right to freedom and personal choice in education with directives for obedience and compliance with government decisions, ideological and worldview orientation toward shaping a compliant citizen of the autocratic empire, censorship of the interests of students, primarily reading, constant monitoring of literature lists, categorical rejection of manifestations of Ukrainian national culture and identity both in the educational process and in the life and activities of students outside school hours, justification of state regulatory institutions' interference in the process of forming a young individual's personality, maximum restriction of social creativity manifestations despite the declared principles of freedom, imposition on the younger generation of imperial notions of moral norms, patriotism, honor, and dignity.

Conclusions. The importance of identifying the mechanisms of imperial autocratic influence on the formation of Ukraine's younger generation during the period under review is emphasized, as well as understanding the methods of governance in the empire, which is necessary today for contemporary postmodern Ukrainian education in order to avoid mistakes that could lead to the authoritarianization of social institutions, the weakness of civil society, and the restriction of individual rights and freedoms; to identify and prevent the

manifestation of such negative educational practices that are traditional and, unfortunately, always present in educational institutions, regardless of ideology, social order, or political regime. Thus, during the period under review, all the negative features of the activities of the autocratic imperial educational bureaucracy are intensified as never before, although, as is known, this did not stop the explosive development of the national consciousness of the Ukrainian people.

Keywords: *bureaucratic administration, educational and upbringing process, imperial directives, limitations of self-governance in the educational process*

Вступ. У другій половині XIX ст. відбувається процес становлення українського громадянського суспільства, з'являється та формується розлога система народних шкіл, український культурний процес розширюється, незважаючи на імперські заборони. В цей період спостерігається розвиток вітчизняної освіти як складової системи загальноімперської освітньої системи, відбувається формування методик навчально-виховного процесу. Характер базових ідеологічних настанов формується, з одного боку, в умовах закостенілої імперської системи, а, з іншого - в умовах зростання української національної складової, що проривалася крізь найбільш суворі імперські бюрократичні перепони. Даний хронологічний період, на наш погляд, є особливо важливим з огляду впливу на подальші процеси становлення вітчизняної системи освіти і розгляд та аналіз педагогічного досвіду має принципове значення з точки зору розуміння тих помилок та негативних явищ, які проявлять себе в подальші складні та неоднозначні історичні періоди.

Актуальність теми: розуміння прийомів управління в імперії необхідне сьогодні для сучасної постмодерної української освіти, щоб уникати тих помилок, які можуть привести до авторитаризації суспільства,

слабкості громадянського суспільства, обмеження прав та свободи особистості; виявлення та запобігання прояву таких негативних освітньо-виховних прийомів, які є традиційними і, на жаль, завжди присутні в навчальних закладах, незважаючи на ідеологію, суспільний лад чи політичний режим.

Мета статті. Вбачаємо за важливе розглянути освітньо-виховний процес як єдине ціле, враховуючи як аксіологічні прагнення та дії державного керівництва цим процесом, так і прояви свободи і незалежності його акторів – вихованців та педагогічних працівників. Крім того, виявити та проаналізувати особливості керівництва освітньо-виховним процесом середніх та вищих навчальних закладах м. Києва у другій половині XIX століття, які, безумовно, не могли не здійснити значний вплив освітньо-виховного досвіду цього періоду на майбутні освітні практики на території України, зокрема, у тоталітарний період радянського режиму. Розгляд та аналіз деталей адміністрування освітньо-виховним процесом у досліджуваній період відкриває можливості соціально-психологічного та соціально-політичного аналізу розвитку системи освіти на вітчизняних теренах, її інституціональні хвороби та педагогічні прориви, участь у формуванні громадянина держави, на яку працює бюрократичний механізм освітньої системи.

Методи і методологія. Для розкриття теми статті автори використали метод розгляду та аналізу архівних матеріалів, описовий метод та метод критичного аналізу.

Історіографія. Історична наука достатньо всебічно розкрила історію середньої освіти на українських теренах у другій половині XIX століття, зокрема проблеми становлення середньої освіти на Правобережній Україні досліджували учені О.І. Бабіна [1], Н.Д. Соколова Н.Д. [15, 17], М.С.Поліщук [13], В.І. Милько [12], Т.В. Сухенко [20], Безлюдна Н. [22], Бойченко В. [

22]. Глобальних проблем системи освіти у другій половині XIX століття торкаються в своїх роботах такі дослідники, як О.С. Білявська [1], В.С. Шандра [3], Т.В. Сухенко [20]. Про діяльність закладів середньої освіти Києва на тлі соціально-політичних і культурних процесів другої половини XIX століття писали О.С. Білявська [2], М.Б. Кальницький [7, 8], В.І. Милько. Відомий Історіограф Сірополко С.О. ще в середині XX століття глибоко проаналізував розвиток освітньої системи на теренах України у розглядуваний період [19]. Заснування та роботу Колегії Павла Галагана детально описує краєзнавець В.В. Ковалинський [9] Він же описує влаштування роботи інших приватних навчальних закладів Києва у другій половині XIX-початку XX століття [10]. Питань формування мережу загальноосвітніх шкіл в розглядуваний період торкаються дослідники В.І. Милько В. [12] та С.О. Сірополко [19].

Просвітницьку діяльність Г. Галагана та діяльність заснованої ним на честь сина Павла Колегії досліджує А.Г. Тимошенко. [21]. Доктор історичних наук В.С. Шандра та група авторів аналізують історичні дослідження щодо становлення вітчизняних освітніх закладів під керівництвом самодержавної влади у XIX столітті. [23]. Дослідники Н.В. Безлюдна, В.В. Бойченко, О.В. Бялик, М.І. Гагарін М. І. аналізують питання управління системою освіти в історичній ретроспективі [22]. Історик Т. В. Самчук розглянув життя студентів київських навчальних закладів, де торкнувся питання впливу імперської бюрократії на освітню систему у 19 – на початку 20 століття [18]. Поставлене в цій статті базове питання вже частково розглядалося авторами у попередніх публікаціях, які торкалися питань керівництва освітньо-виховним процесом в навчальних закладах Києва у другій половині XIX століття [15, 16, 17]. Особливості цього управління заслуговують на спеціальний аналіз, адже імперські методи та прийоми значно вплинули на формування багатьох

поколінь українців, які, незважаючи на усі зусилля бюрократії від імперської освіти, боролися за власну національну незалежність.

Основна частина. Загальновідомо, що приватні навчальні заклади, такі як Колегія Павла Галагана, намагалися відстоювати і відстоювали своє право на самоуправління освітньо-виховним процесом. Але державний апарат, центром якого було Міністерства Народної Просвіти, намагався всілякими способами обмежити цю самостійність. У документах Міністерства знаходимо справу Колегії Павла Галагана, яка почалася 18 серпня 1869 року і полягала в детальному розгляді цієї проблеми – впливу на процес прийняття рішень у приватному закладі. Хоча в науковій літературі є чимало тверджень про те що Міністерство освіти не втручалось в діяльність приватних гімназій, тим часом, знаходимо численні свідчення контролю та втручання міністерських чиновників в роботу приватних освітніх закладів. Бюрократія від освіти активно тисне на свідомість підростаючого покоління, забороняючи будь-які прояви цієї ж таки самосвідомості, а, точніше, самоідентифікації. Про заборону вихованцям шкіл носити український національний одяг (костюми і вінки) ми знаходимо неодноразові свідчення у документах Київського учбового округу [4, Сп.5]. Самодержавна бюрократична машина робить все, щоб не дати розвинутись національній самосвідомості українського народу, нав'язати російські імперські наративи про «єдиний руський народ», покращити і довести до ідеалу знання російської мови, виховати повну і абсолютну покору імперській владі. Незважаючи на це, на іншому боці культурно-цивілізаційного розвитку відбувається формування національної свідомості та громадянського світогляду завдяки зусиллям передових діячів національної української освіти, яка продовжувала розвиватися, не дивлячись на всі заборони. Так, в автобіографічних записках В.Б. Антонович зазначає: «Притулюючи слабкі

знання про українство до загальної демократичної французької теорії, я відкрив сам собою українство» [11, С.38].

Бюрократи від освіти долучали до освітніх проблем імперське дворянство. Так, в липні 1872 року почесним наглядцем училищ Київського повіту був призначений дворянин О.М. Гудим-Левкович. Цікаво, що сам Гудим-Левкович зобов'язувався вносити щорічно на користь училищ по 150 карбованців [4, С.1]. Цікаво, що далі під грифом «Секретно» знаходимо повідомлення губернатору від 28 червня 1872 року, що «О.І. Пясецький просить за Левковича» і «говорить, що той має в Києві в Липках будинок» [4, С.2], а, отже, є вигідною особою для підтримки освітнього закладу, а сам, як наглядач над освітніми закладами, буде мати преференції при вирішенні власних фінансових питань у місті. Очевидно, тут бачимо приклад корупційних домовленостей та використання можливостей освітньої системи для задоволення власних інтересів чиновників та приближених до них осіб.

Спираючись на принцип «Православ'я, Самодержавство, Народність», бюрократична система імперії всіляко втручалася і слідкувала за релігійним вихованням молодого покоління. У 1875 році було затверджено «Інструкцію учительських семінарій Міністерства Народної Просвіти», де особлива увага приділялася вихованню майбутніх учителів у дусі відданості престижу і церкви [13]. А вже через два роки, 14 травня 1877 року Міністр народної просвіти Дмитро Толстой зажадав від попечителя Київського учбового округу посилити морально-виховний вплив на учнів семінарій, щоб запобігти проникненню до цих закладів «антирелігійних, аморальних чи антиурядових вчень» [13]. Зазвичай під такі визначення потрапляли українська культура та прояви національного патріотизму нашого народу. Чиновники Міністерства просвіти повсякчас нагадували функціонерам учбового округу про необхідність слідкувати за учнями не тільки в навчальний час, але і поза уроками, так у травні 1886 року вихователь третьої київської

гімназії був побитий на березі Дніпра групою гімназистів, коли виконував розпорядження директора щодо відслідковування поведінки вихованців, «що могли там бути» [5, №171]. «Контроль за поведінкою учнів та студентів був таким значним, що жодна провина та бешкетування поза навчальним закладом не лишалася без уваги начальства» [14, С.184]. Згадана подія наочно свідчить, наскільки подібний контроль дратував молоде покоління.

Значна увага приділялась спілкуванню (переважно через листування) з батьками та іншими родичами вихованців, в посланнях чиновників від освіти неодноразово підкреслюється, що за незадовільний рівень навчання учнів, їхню «неблаговихованість» несе «відповідальність не тільки школа»: «В значній кількості випадків неблаговихованість ця залежить від домашньої обстановки життя учнів» [4, С.82]. При цьому імперські освітяни, виявляючи свою імперську та класову сутність, звинувачують батьків вихованців у недостатньому рівні освіти, принижуючи їх як представників «нижчих» чи «недостойних» класів.

Київська третя гімназія була відкрита на початку 1874 -1975 навчального року, в результаті перетворення її з колишньої Києво-Подільської прогімназії, з 8 основними класами та 6 паралельними [6, Сп.1, С.1]. Плата за право навчатися з учнів 1-4-х основних а паралельних класів становила 45 рублів, підготовчих класів – 45 рублів, а 5 – 8-х – 50 рублів. А вже з 1888 року плату з учнів усіх класів збільшили до 56 рублів, що є достатньо високим збільшенням, а, отже, проблемним для багатьох вихованців та їхніх батьків [6, Сп.1, С.2]. Надмірна регламентація навчального процесу з боку чиновництва Київського учбового округу наочно проявляється у детальних вказівках щодо проведення уроків, методик викладання різних предметів як у державних, так і у приватних навчальних закладах. У протоколі 2-ї київської прогімназії від 3 вересня 1880 року знаходимо ряд циркулярних вказівок від Попечителя Київського учбового округу, де читаємо про те, що «учні гімназій взагалі не

мають бути обтяжені надмірними заняттями вдома» [4, С.33], а також, щоб викладачі, не порушуючи навчальних планів, «не вимагали від учнів молодшого віку більше розумової праці», ніж від учнів старшого віку, а «навпаки»; щоб вчителі «звертали більшу увагу на учнів менше обдарованих і менш старанних» [Там само]. Тут же зазначалося, що вчителям не варто збільшувати навчальний матеріал у порівнянні з тим, який визначений в навчальному матеріалі [Там само]. Педагогічна рада 2-ої київської гімназії прийняла ряд рішень, спираючись на базовий принцип: «полегшення занять, не змінюючи планів Міністерства просвіти» [4, С.34] Основними завданнями були такі: 1) «об'єм матеріали, що викладався, не мав відповідати вказаним міністерством просвіти планам», 2) «кількість уроків мала відповідати призначеним планам», 3) допускати відступи від планів «лише в межах, які можливі згідно змісту тих же планів» [Там само]. Відступи ці «стосуються перенесення частини предметів з одного класу в інший», а також необхідних «деяких скорочень планів». [Там само] Виходячи з вказаних принципів, педагогічна рада гімназії винесла наступні рішення: 1) Відмовитись від вивчення закону божого у 3 класі і повернутись до старої практики викладання катехізису у 3 і 4 класах, а богослужіння – учні 5 класу, оскільки з'ясувалося, що засвоєння закону божого у 3 класі є складним; з російської словесності з курсу 2 класу у 4 клас переносили «усю главу про зміни голосних і приголосних звуків, оскільки «в 4 класі закони фонетики можуть засвоюватися з більшою легкістю та зручністю» [Там само, С.35]. Останні зміни можна легко пояснити тим, що викладання російської словесності в українських землях очевидно стикалося з перешкодами у значної кількості учнів, адже далеко не для всіх ця словесність була рідною. У трьох нижчих класах наказувалося обмежитись усним граматичним розбором, оскільки письмовий розбір складається з більш механістичних операцій, займає багато «домашнього часу, який можна було б з більшою користю використати на інші заняття» [Там

само]. Далі знаходимо принципову рекомендацію, яка виглядала, як вказівка: не призначати у 4-ому класі домашні перекази та твори частіше, ніж 2 рази на місяць, а в старших класах – не більше 6 разів на рік, «оскільки твори ці бувають значно більшого об'єму, ніж в 4-ому класі» [4, С.35]. Серйозне застереження висловлюватися проти того, щоб об'єм домашніх завдань з латини не перебільшував тих об'ємів граматичних вправ, які передбачалися згідно планів для занять у класі. Окремо зазначається, що кількість слів, яку задають вивчити напам'ять, не повинна у перших двох класах перевищувати 10, а в 3-х і 4-х – 15 [Там само]. Чіткі обмеження визначалися і в царині читання: в молодших класах наказували читати в день не більше 10 рядків, в 4-ому – не більше 15 рядків, в 5-омут- до 20 рядків, в 7-ому – до 25, в 8-ому, коли по програмі вивчали Горація, від 20 до 25 рядків [Там само]. Подібні ж вказівки бачимо і щодо викладання грецької мови – не переобтяжувати учнів надмірними завданнями. Поряд з деталізованими обмеженнями домашніх завдань, згадуються застереження викладачів стародавніх мов про необхідність збереженні певної кількості уроків для «реалізації вказаних заходів» та «взагалі серйозного розвитку викладання», в яких чітко проявляється критика втручання бюрократії від освіти в навчальний процес. Але очевидно також, що чиновники все ж таки фіксували критику власної освітньої політики, і після висловлення думки педагогами, зазначили, що це питання все ж таки має виноситись на розгляд «вищого начальства» [Там само]. Та викладанням мов вказівки чиновництва не обмежились – серйозні і детальні рекомендації щодо викладання математики знаходимо у протоколі засідання педагогічної ради 3-ї київської гімназії. Вказувалось, що заняття з математики має полягати в «переписуванні вирішених у класі» задач, «в рішенні та переписуванні однієї або двох нових задач». У старших класах «учням мають задавати по 2 або по 3 задачі» [4, С. 35]. Далі спеціально зазначається і вимагається спеціально врахувати, що «усі домашні завдання,

разом і з повтореннями теорії, не мають віднімати у середнього учня у молодших класах більше однієї години [Там само, С.35]. Особливої уваги заслуговує мова документів, яка місцями не витримана семантично, з надмірним використанням канцеляризмів та неточними поняттями, зокрема, «вищі» і «нижчі» класи – замість «молодші» та «старші». Наступним пунктом зазначається, що «через майже повну неможливість хоч як-небудь успішно пройти курс алгебри, що закладений в навчальних планах для 4-го класу, педагогічна рада вважає за необхідне перенести» деякі розділи цього предмету до 5-го класу, а з 5-го – до 6-го [4, С.36]. І, як наслідок, педагогічна рада прийняла рішення по інших предметах про перенесення деяких тем на наступний клас, як це було вирішено з фізики, або скорочення складних тем та також перенесення, як з історії, а викладач географії запропонував скоротити підручник і розділити його на стільки уроків, скільки їх визначено на учбовий рік [Там само, С. 36]. У даному випадку цілком очевидно, що колектив викладачів демонструє незадоволення тими розпорядженнями щодо навчального процесу, що спускалися зверху – з боку Міністерства народної освіти, або у вигляді прямих вказівок, або з канцелярії попечителя учбового округу, як поради. В документах педагогічної ради 2-ї гімназії знаходимо і порівняння вітчизняних освітніх методик з методиками в Європі, зокрема, у Німеччині: виходячи з того, що «в іноземних гімназіях, наприклад, в Пруських, предмет вітчизняної словесності знаходиться в такому ж положенні, як і у нас», педагогічна рада прийняла рішення поставити на вигляд, що вихованці пруських гімназій проходять курс початкової школи, в якій достатньо знайомляться з рідною мовою, крім того, «на літературу в пруських гімназіях відводиться більше часу, ніж на літературу у нас», і в німецьких навчальних закладах вивчається «не вся література, а розбираються деякі твори ново-німецької літератури» [4, С. 40]. Виходячи із зазначеного, а також помічаючи в останній час падіння в гімназіях знання вітчизняної

літератури, з огляду на невміння володіти мовою усною і письмовою, педагогічна рада прийняла за необхідне, додати по одному уроку на тиждень в 6, 7 та 8 класах для практичних класних занять [4, С. 40]. Зазначимо, що подібні дії у першу чергу спрямовувалися на агресивне нав'язування російської імперської культури. Великий уривок знаходимо у рішенні педагогічної ради щодо обмеження уроків історії в 5, 6 і 7 класах, які, на думку педагогів, призведуть до того, що викладач буде змушений обмежувати навчальний матеріал «до рівня календарних поміток, які зрозумілі лише тому, хто їх робить, але зовсім некорисні тому, для кого вони робляться» [Там само, С.42]. Якщо цього не робити, то викладач потрапляє в безвихідь – або зменшує домашнє завдання для учнів, не проходячи усього матеріалу згідно з програмою, або доводиться обтяжувати учнів надмірними завданнями. В обох випадках страждає викладання предмету, «не кажучі вже про те, що вихованці у вигляді полегшення завчають тільки голі факти, втрачають найбільш суттєве у викладанні, а саме – пояснення цих фактів, а, отже, залишаються все ж таки «обтяжені невеликою, але нудною роботою» [4, С.42]. Аналіз цих матеріалів показує, що між педагогічними колективами гімназій та чиновниками Міністерства народної освіти існувало приховане протистояння щодо підходів до регулювання навчального процесу, викладацький колектив намагався нівелювати негативні наслідки вказівок зверху для ефективності та успішності процесу навчання. Як приклад таких зусиль цілком можна навести висловлювання педагогічної ради вказаної гімназії щодо необхідності та корисності додати по одному уроку з історії у 5, 6 та 7 класах, оскільки освітяни розуміли недостатність навчального матеріалу, який отримували вихованці в результаті тих змін, які вводились на вимогу бюрократів від освіти. [Там само, С.42] Спеціальним пунктом розглядалося питання про вивчення так званих нових мов: з документів видно, що серед вихованців висловлювалось побажання вивчати «нові мови» лише у молодших класах.

Педагогічна рада вирішила, що, з огляду на важливість даних предметів, їхнє вивчення є принципово важливим [Там само, С.42]. Критично висловились освітяни і про ситуацію, коли гімназисти відмовляються від таких важливих для естетичного розвитку предметів як малювання та креслення, через те, що не здатні платити [4, С.42]. Є в рішенні педагогічної ради 2-ї гімназії і пункти, які, вочевидь, створені без впливу начальства зверху і є результатом самоаналізу педагогічного колективу, а також серйозної методичної дискусії всередині неї. Зокрема, аналізується метод усних іспитів, які «привчають учня з самого раннього віку до концентрування в пам'яті відомого закінченого розділу науки» [Там само, С.43]. Усні іспити, при збереженні письмових, були введені в усіх класах, не виключаючи іспитів на зрілість. Зазначалося, що під час іспитів на зрілість письмовим відповідям надається такого великого значення, що «в багатьох випадках відповіді ці служили рішучою перепорою до продовження екзамену», хоча, як підкреслюється, обстановка письмового іспиту така, що «не дає можливості залишатися більш або менш спокійним» [Там само, С. 44]. З огляду на останнє, рада зазначила, що не слід надавати вирішального значення письмовим іспитам.

Попечитель Київського округу Голубцов неодноразово нагадує, що директори реальних училищ, гімназій та прогімназій не повинні забувати про те, що у статутах чітко вказано, «які питання підлягають остаточному вирішенню педагогічних рад», а які «мають бути представлені на утвердження вищого начальства» [3, С.57-58]. Реформа 1861 року в імперії не звільнила посправжньому український народ, так само і в системі освіти продовжують процвітати традиції жорсткого насилля, жорстоких покарань, зокрема, практикувалися карцери, про що знаходимо численні свідчення. У листі Попечителя Київського учбового округу директору 2-ї Київської гімназії знаходимо свідчення того, що намагання заборонити карцери були неодноразово – «одним з окружних учбових начальників було підняте питання

про відміну покарання учнів середніх навчальних закладів карцером», але Міністр передав це питання на розгляд Комітету міністерства [4, С.57].

Постійний моніторинг поведінки та «морального стану» вихованців був звичайною рисою виховного процесу в навчальних закладах в даний період. В Київській жіночій гімназії цим займається навіть завідувача бібліотекою, звіти якої про «моральний стан жіночої гімназії» ми знаходимо поряд з регулярними доповідями про книжки та журнали, що закупалися для бібліотеки, їхню кількість та закупочну ціну. З рапорту бібліотекарки дізнаємось, що в гімназії спостереженням за мораллю учениць та встановленими у закладі порядками займалася головна класна наглядачка. Зазначалося, що за минулий 1876 рік ні в загальному настрої окремих класів, не помічено було недобросовісного спрямування ні, зокрема, з боку окремих учениць не було ніяких провин, що тягли б за собою скільки-небудь серйозні покарання». Лише у рідких випадках поведінка учениць оцінювалась на «1» в основному за витівки та неувагу. Цікаво, що автор рапорту визнає, що пропуски ученицями занять відбувалися досить часто, але зазначалося, що «несправедливо було б дивитись на всі випадки як на навмисні уникання ученицями занять», такі випадки, якщо і були, то з боку учениць старших класів, особливо 7-го педагогічного класу. А взагалі, робиться висновок у рапорті, випадки пропусків в основному були пов'язані з поважними причинами, такими як хвороби, а частіше – хвилюванням батьків про стан здоров'я дітей, внаслідок чого у випадку поганої погоди батьки залишали дітей вдома [3, С.17]. У звіті Київської жіночої гімназії за 1879 рік зазначається, що причина захворювань в основному криється в тому, що вихованкам доводиться долати велику відстань між гімназією та місцем проживання, але, в той же час, хвороби часто виникають, на думку керівництва гімназії, через «не завжди відповідного порі року одягу», що особливо стосується найбідніших з учениць. [3, С.31-32]. Бідність тут же визначається і як причина таких важких хвороб, як «катаральне

запалення гортані», «бронхіту», «головного болю», нервових недуг, «запалення очей», «лихоманки» та порушення менструального циклу» [3, С.31-32].

В документах канцелярії Попечителя Київського учбового округу знаходимо численні свідчення того, що важливим елементом життя і функціонування навчальних закладів м. Києва цього періоду були присвячення, посвяти та присвоєння імен видатних особистостей гімназіям та училищам, про що знаходимо численні звернення та пропозиції. Навчальні заклади, особливо гімназії та прогімназії, були зацікавлені в присвоєнні їм імен членам сімей царської сім'ї, бо це надавало закладу особливого статусу і виділо серед інших. У циркулярі Попечителя від 11 лютого 1886 року зазначається, що до Міністерства народної освіти часто звертаються попечителі учбових округів, керівні особи, керівники земств та міських спільнот з проханнями про присвоєння тих чи інших імен та посвят [3, С.47]. Мета таких звернень була цілком очевидна – отримати певні фінансові преференції для закладу, і державні чиновники реагували досить різко, вказуючи, що це може бути дозволено лише «в тих випадках, коли утримання цих закладів відносилось повністю на місцеві кошти» та забезпечувались внесками певного приватного капіталу [3, С.47]. 24 січня 1887 року відбулося засідання директорів та інспекторів середніх чоловічих навчальних закладів м. Києва, на якому були присутні директор 1-ї гімназії О. Андріяшев, 2-ї гімназії О. Пясецький, 3-ї гімназії – К. Воскресенський, 4- гімназії О. Михайлов, Колегії Павла Галагана І. Нечипоренко, реального училища Е. Лагоріо та інші. Саме на цьому засіданні особливо суворо підкреслювалось, що «для внесення змін до статутних правил навчальних закладів, необхідно питати дозволу в канцелярії округу» [4, Сп.11, С.112] Значну увагу учасники засідання приділили відпочинку вихованців навчальних закладів, зокрема, у параграфі 50 знаходимо чіткі вказівки учням Стародубської прогімназії відвідувати

клуби, світські бали, маскаради, трактири, більярдні та інші подібні заклади та збори», а ще «суворо заборонялося» бувати в таємних борах та гуртках [4, Сп.11, С.113]. Чиновники від освіти опікуються і тим, як молоді вихованці середніх навчальних закладів проводять вільний час - вони категорично наполягають, щоб «катання у човнах на ставку та гуляння за містом дозволялися не інакше як з батьками або тими особами, у яких учні живуть на квартирі» [4, Сп.11, С.113]. На цьому засіданні піднімалося питання про порядок навчального процесу. Зокрема, розглядався циркуляр Попечителя Київського учбового округу від 18 жовтня 1887 року щодо реалізації рішення комісії директорів та інспекторів навчальних закладів м. Києва. Під керівництвом Київського учбового округу навчальні заклади м. Києва приймали активну участь у святкуваннях різноманітних ювілеїв, знакових подій та історичних заходів. В липні 1888 року вихованці та викладачі гімназії були присутні на «панахиді по генерал-губернатору Олександрові Романовичу Дрентельну», після чого відбувся «виніс тіла на Аскольдову могилу» [6, С.7]. В тому ж 1888 році на честь святкування 900-річчя хрещення Русі 23 листопада на річному акті в 3-й київській гімназії була прочитана промова «Про значення Києва в історії Росії», підготовлена викладачем на прізвище Листопад [6, С.7]. Численні святкування і присвяти не лише привертали увагу начальства, через що керівництво освітніми закладами на це охоче йшло, але і привчали молоде покоління до імперських наративів, атмосфери поклоніння російському самодержавству та його вірним слугам.

На рубежі XIX і XX століть забюрократизованість навчально-виховного процесу в системі освіти лише продовжувалась. До контролю над поведінкою гімназистів та студентів активно долучалося Міністерство внутрішніх справ, про що у матеріалах Київського округу знаходимо численні свідчення цього. У звіті 3-ї київської чоловічої гімназії за 1900-1901 навчальний рік знаходимо свідчення того, як скрупульозно слідкувало Міністерство народної освіти, а

за його розпорядженнями, канцелярія Попечителя учбового округу за навчально-виховним процесом, втручаючись та намагаючись регламентувати всі сторони освітнього процесу, не пропускаючи навіть дуже дрібних деталей. Звичайно, на першому місці – створення предметних комісій, при уважній орієнтації на навчальні плани спущені зверху, розгляд заходів, необхідних для «приведення у виконання розпоряджень вищого начальства» [6, Сп.2, С.22]. Наступним пунктом у «Пропозиціях Попечителя» була дивна порада: «оскільки згідно нових правил в учбових планах не визначено певного граматичного матеріалу для старших класів», то викладачам рекомендувалося «знайомити учнів з синтаксичними поняттями, по мірі потреби, при розбірці вибраних текстів, а час, звільнений від уроків, присвячувати раніше вже пройденому граматичному матеріалу. Через відміну письмових іспитів з іноземних мов, було вирішено відмінити і такий вид перевірки знань, як екстемпоралії – класні письмові роботи, які полягали в перекладі з рідної мови на іноземну без підготовки, тобто експромтом. Викладачам іноземних мов вказувалося, що «уроки викладання російської мови не звільняють їх від обов'язку пояснювати різного роду явища з області російської граматики та стилістики, незалежно від того, чи були подібні явища уже пояснені на уроках російської мови», тобто те, що вони або їхні колеги уже пояснювали певні правила на уроках «рідної словесності», на уроках іноземної мови, в разі необхідності, ці правила, явища та особливості треба пояснювати ще раз [6, Сп.2, С.23]. Вочевидь, були значні труднощі з викладанням російської мови і її викладання розповсюджувалося і на уроки іноземних мов, що з сучасної точки зору виглядає достатньо екзотично.

2 серпня 1900 року Міністерство народної освіти видало розпорядження під номером 20185, в якому повідомлялось про відміну канікулярних робіт для учнів і заміні їх більш корисними заняттями, які протягом літнього відпочинку позитивно впливали б на «вихованців не тільки

у фізичному, але і в духовному сенсі», рекомендації учителям, щоб вони використали цей звільнений час для того, щоб «сприяти розвитку індивідуальних здібностей вихованців та полегшити їм можливість прояву самодіяльності через прийняття на себе керівництво у виборі книжок для читання, у складанні планів для будь-якої спланованої роботи...» [6, Сп. 2, С.24-25]. Важливо зазначити, що головною умовою використання вказаних методів була повна свобода та відсутність примусовості. [Там само] Керівним особам навчальних закладів рекомендувалося організовувати для вихованців освітні прогулянки, мандрівки та інші корисні заняття та розваги... [Там само]. Подібні вказівки у документах з'являються регулярно, але так само регулярно бачимо нагадування про необхідність постійного контролю за кожним кроком і наміром вихованця.

2 квітня 1901 року Міністр народної освіти генерал-ад'юнкт Ванковський випустив наказ, в якому другим пунктом зазначалося, що «основа виховання лежить у сім'ї і успіхи його можливі лише при взаємодії сім'ї та школи та їхньому постійному спілкуванні» [6, С.25]. З подібним висловлюванням не може не погодитися і сучасний освітянин, але далі пан міністр «запрошує» (саме такий термін використаний у наказі) учнівську молодь «з довірою ставитись до заходів уряду, вірити в неустанне піклування про неї, пам'ятати свій обов'язок, і спокійно займатись оволодінням наук», «дати нам можливість («нам» - тобто імперському уряду – *О. Попова, Н. Соколова*) присвятить свій час та сили для облаштування російської школи та навчальної справи» [6, Сп.2, С.25]. Така ідеологічна близькість понять сім'ї, особистої свободи та довіри до інституту уряду наочно демонструє ту вічну російсько-імперську установку на підпорядкування людини державі, виховання громадянина як окремого слухняного «гвинтика» самодержавної машини.

24 квітня 1901 року від Міністерства народної освіти прийшла пропозиція за номером 10517, суть якої полягала в тому, щоб іспити на зрілість проводилися з «відповідною серйозністю, без зайвих послаблень, які погано відбиваються на подальшій долі молодих людей». Наприкінці річного звіту значна увага приділяється заслугам наставників, які названі помічниками директора та інспектора у спостереженні за успіхами та мораллю учнів, довірених їм класів, здійснювали всі залежні від них виховні заходи для розумових та моральних успіхів своїх класів.» Відзначалося, що наставники постійно сліdkували за успіхами та поведінкою своїх вихованців, були на зв'язку з батьками та родичами учнів, інформуючи останніх про поведінку та успішність їхніх дітей, відвідували місця їхнього проживання. Очевидно, що подібне втручання далеко не завжди позитивно сприймалося як вихованцями, так і їхніми рідними [6, Сп.2, С.31].

Описані освітньо-виховні прийоми в системі авторитарної освіти є універсальними і не тільки використовувалися в різні часи в Російській імперії, але були традиційними в багатьох європейських країнах, зокрема в Німеччині, і у видозмінених формах спостерігаються і в наш час. Це доводить необхідність більшої наукової уваги до них через їхню традиційність, легітимність і очевидну шкоду в системі освіти, вони продовжують залишатися такими, що шкодять досягненню позитивних результатів у формуванні здорових особистостей вільного демократичного суспільства.

Висновок. У другій половині XIX століття на українських теренах почало формуватися українське громадянське суспільство, але водночас і посилювався тиск російської самодержавної системи. Бюрократична система самодержавної імперії ретельно спостерігала за освітніми закладами та контролювала навчально-виховний процес у гімназіях м. Києва, ставлячи за головну мету виховання законослухняних громадян, підданих царату,

одночасно декларуючи свободу особистості та вільний прояв соціальних та творчих проявів молоді.

Отже, політика імперської бюрократичної системи базувалася на двох основних принципах: 1) уся стратегія освітньо-виховної системи спрямована на формування законослухняних слуг імперії; 2) уся тактика полягала в прискіпливій увазі як до навчального процесу, так і до позаурочних занять молоді.

В діяльності вищої та середньої освітньої бюрократії можна виділити і деякі позитивні риси, які мають універсальний характер в системі освіти і переходять з однієї епохи в іншу. А саме: 1) велика увага до морально-етичного виховання молоді; 2) опікування та спостереження за здоров'ям вихованців та санітарним станом їхніх будинків; 3) прагнення, принаймні на словах, до об'єднання виховних зусиль школи та сім'ї. В той же час, у розглядуваний період як ніколи посилюються всі негативні риси діяльності самодержавної імперської освітньої бюрократії: 1) надмірна деталізація втручання в освітній процес, дріб'язкове опікування над діяльністю викладачів та вихователів як державних, так і приватних навчальних закладів; 2) поєднання декларування права на свободу та особистий вибір у сфері освіти з установками слухняності та підкорення рішенням уряду; 3) ідейна та світоглядна спрямованість на формування слухняного громадянина самодержавної імперії, внесення імперських настанов в навчально-виховний процес; 4) цензурування сфери інтересів вихованців, у першу чергу, читання, постійний моніторинг списків літератури, цілеспрямоване регулювання списків літератури для читання; 5) категоричне заперечення проявів української національної культури та ідентичності як в освітньому процесі, так і в житті та діяльності вихованців у позашкільний час; 6) виправдування втручання державних регулятивних інституцій в процес формування молоді особистості, максимальне обмеження проявів суспільної креативності,

незважаючи на офіційне декларування принципів свободи; 7) нав'язування молодому поколінню імперських уявлень про моральні норми, патріотизм, честь та гідність вірних служителів російських самодержавних інтересів.

Джерела та література:

1. Бабіна О. І. Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці XIX - на початку XX століття) Дисертація на здобуття ступеня кандидата наук, Державний реєстраційний номер 0400U000673 Спеціальність -13.00.01 - Загальна педагогіка та історія педагогіки, Дата захисту-15-03-2000, Спеціалізована вчена рада-Д 16.001.16.
2. Білявська О. С. Діяльність закладів середньої освіти Києва на тлі соціально-політичних і культурних процесів другої половини XIX ст / О. С. Білявська // Сторінки історії: збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 33. С. 53–61.
3. Державний Архів м. Києва Ф.55, Оп.2, од. зб. 25
4. Державний Архів м. Києва Ф.81, Оп.54, Сп.5, Сп.11,
5. Державний Архів м. Києва, Ф.95, Оп.1, Сп. 35, № 171
6. Державний Архів м. Києва Ф. 246, Оп.1, Сп.1, 2
7. Кальницький М.Б. Гімназії та гімназисти К.: Сидоренко В.Б., 2014, 304 с. (рос.м.)
8. Кальницький М.Б., Малаков Д.В., Юркова О.В. Нариси з історії Києва: навч. посіб. для середніх загальноосвіт. навч. закл. – К.: Генеза, 2002. – 384 с.
9. Ковалинський В. «Колегія Павла Галагана» // Віталій Ковалинський В. Київські хроніки. Книга І. Ювілеї 2011.-К.: Сидоренко В.Б. 2012. – 288 с.- С.87-93.(рос.м.)
10. Ковалинський В. «Школа Пелагеї Терещенко»// Віталій Ковалинський Київські хроніки. Книга ІІ. Ювілеї 2012 - К.: Сидоренко В.Б. 2012. – 320 с., С.225-230.

11. Інститут рукопису Національної Бібліотеки України імені В.І. Вернадського Ф.83, Оп.1, Од.зб.108, С.38.
12. Милько В.І. Формування міської мережі загальноосвітніх шкіл//Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) К.; Інститут історії України, 2019, С.438-469.
13. Поліщук М.С. «Учительські семінарії в Правобережній Україні в другій половині XIX ст.»//Український історичний журнал, вип. 4, серпень 2025, С. 54-60.
14. Попова О.Б. Трансформаційні взаємодії освітньо-виховних компонент в історико-вітчизняному ракурсі// Етносоціальні трансформації в Україні, К., Центр духовної культури, 2003, 308 с., С.168-185, С.184
15. Попова О.Б., Соколова Н.Д. Деякі аспекти керівництва та адміністрування освітньо-виховним процесом в середніх навчальних закладах . Києва у другій половині XIX століття Гілея, 2025, Вип. 203-204, 98-104 с.
16. Попова О.Б. Деякі особливості адміністрування освітньо-виховного процесу в гімназіях м. Києва другої половини XIX ст. // Вісімдесят другі економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки: матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової інтернет-конференції (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 29-30 січня 2024 р.), С.96-98.
17. Попова О.Б., Соколова Н.Д, Олексин І.Я. Особливості керівництва освітньо-виховним процесом в навчальних в закладах Києва у другій половині XIX століття // Гілея, 2024, С.37-45.
18. Самчук Т.В. Пиво і чорнило. Як жили київські студенти XIX — початку XX століття К., Видавець: Печера Платона, 2023. – 316 с.
19. Сірополко С.О. Історія освіти на Україні. / Український Вільний університет; Друзі товариства імені Григорія Ващенко. – Київ: Наукова думка, 2001. – 912 с.

20. Сухенко Т.В. Інститути шляхетних дівчат в Україні в ХІХ столітті / Т. Сухенко // Етнічна історія народів Європи.-2000.- Вип.7.- С.80-84.
21. Тимошенко А.Г. Колегія Павла Галагана / Тимошенко А.Г. // Сіверянський літопис, 2002. - № 4, С. 46–51.
22. Управління закладами освіти: теорія, історія, практика : колективна монографія [Безлюдна Н. В., Бойченко В. В., Бялик О. В., Гагарін М. І. та ін.] / за заг. ред. О. Л. Кірдан. – Умань : Візаві, 2020. – 290 с.
23. Шандра В. С. Українське місто у складі Російської імперії ХІХ ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії / Валентина Шандра // Від урив до бульварів : творення модерного міста в Україні : (кінець ХVІІІ - початок ХХ ст.) / [Н. І. Бацак, О. Л. Вільшанська, Т. В. Водотика, ... В. С. Шандра та ін. ; 30 відп. ред. О. П. Ресент] ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. - Київ : Інститут історії України НАН України, 2019. С. 10–26